

ՎԱՐԴՈՒՏԻ Շ. ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

«ՆԱՅՈՑ ԴԱՆԹԵԱԿԱՆԸ» ՔԵՐԹՎԱԾԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱՐԳԻ ՇՈՒՐՋ

Սերունդների հիշողության մեջ արդեն ինը տասնամյակից ավելի միտում է Մեծ եղեռնի ցավն ու վիրավորանքը: Նոգեկան ու բարոյական ցնցում ապրած միջավայրում իր որք մանկությունն անցկացրած բանաստեղծի փոթորկուն հուզաշխարհի ակերտումներն արտահայտվեցին հայրենիքին նվիրված շար գործերում: Սակայն դրանք ավելի ընդգրկուն, Շիրազին հափուկ վիպաքնարական գծերով, խոհափիլիսոփայական ընդհանրացումներով եւ հուզապրումի՝ նրան հափուկ պաթոսով դրսևորվեցին հայրկապես «Նայոց դանթեականի» մեջ: Գրքի խմբագիր Ն. Ֆելեքյանի վկայությամբ՝ Շիրազը «Ութ հազար տողից բաղկացած պոեմը անգիր գիտեր... Ամեն մի տողը սրելծագործական տառապանքի արդյունք է... Եւ մշտապես մշակել է, հղկել, փնտրել ու գրել ի՛ր ուզածը»¹:

Ծանրագույն ողբերգություն ապրող բանական էակի համար, երբ վերքը չափազանց թարմ է, դժվար է խոսել, պատմել դրա մասին, առաջին իսկ վայրկյանից գիտակցել ողբերգության չափը, ինչպես հարկն է իմաստավորել: Երբ հայ ժողովուրդը եղեռնի հարվածներից սկսեց փոքր-ինչ ուշքի գալ, արնածոր վերքի ցավից փնթալու, ողբալու, սպեղանի հայցելու իրավունքն իսկ արգելվեց: Նա տասնամյակներ շարունակ ափամները սեղմած իր ցավը մենակ տարավ, լուռ: «Նայոց դանթեականը» տասնամյակներով համազգային վիշտը ողբալու իրավունքից զրկված ժողովրդի հոգու ճիչն ու մոունչն է:

Բանաստեղծը, հետեւելով նախորդների սրելծագործական ավանդույթներին, ժամանակի հեռավորությունից նոր հայացքով, նորահայտ փաստերով ու վկայություններով, միանգամայն նոր նպատակամղումներով եւ կյանքի իրական փաստերը գեղարվեստականացնելու ուրույն սկզբունքներով, անհատական զգացողությամբ դիտարկեց եւ ներկայացրեց ժամանակն ու դեպքերը:

Շիրազը «Նայոց դանթեականն» սկսեց գրել Նայրենական մեծ պատերազմի սկզբին (չորս տասնամյակից ավելի այն եղել է բանաստեղծի մրասելեռումը՝ 1941-ից մինչեւ մահը): Շիրազի վկայությամբ՝ Դանթեականի մրասիղացման շարժառիթը եղել է հայրկապես «1941 թ. Բաբի Յար կոչվող քարաժայռից խորհրդային հազարավոր խաղաղ մարդկանց՝ ֆաշիստների ձեռքով անդունդը գլորելու դեպքը: Դա բանաստեղծին հիշեցրել է հայոց կոտորածները...»²:

Երկի կառուցվածքային կենտրոնը համազգային, համամարդկային նշանակություն ունեցող մի իրադարձության նկարագրությունն է, որ մեր ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն պիտի ունենար. Թուրքիայի ծրագրած եւ իրականացրած եղեռնի արդյունքում ամբողջ Արեւմտյան Նայաստանի եւ Արեւելյան Նայաստանի մի մասի բռնազավթու-

1 Ն. Շիրազ, Նայոց դանթեականը, Երևան, 1990, էջ 380: Այս հրապարակությունից կատարվող հղումները այսուհետեւ կնշվեն շարադրանքի մեջ, փակագծերում՝ ՆԴ եւ էջը:

2 Ս. Մուրադյան, Գրական հանգրվաններ, Գիրք Բ, Ե., 2007, էջ 160:

մը, այդ երկրի բնիկ ազգաբնակչության՝ երեք միլիոն հայերի փեղահանումը, ունեզրկումը եւ բնաջնջումը, ինչպես նաեւ այդ ամենի հետեւանքով աշխահասփյուռ հայության արդար պահանջարկությունը, պայքարը հանուն պարմական արդարության վերականգնման:

«Նայոց դանթեականի» սյուժեի հիմքում դարաշրջանի քաղաքական-հասարակական հակասություններն են: Օսմանյան Թուրքիայի ազգայնամոլական ծրագրերի՝ «Մեծ Թուրանի» սպեղծման ճանապարհին Նայասպանը խոչընդոտ էր: Սակայն հակադրությունը դիպարկվում է ոչ միայն Նայասպան-Թուրքիա հայեցակետով, այլեւ «Նայասպան-աշխարհի ժողովուրդներ»³ առնչությամբ: Այն պատերազմների եւ համամարդկային փոքր ու մեծ ողբերգությունների դարասպանամարյանն է: Չնայած 25 փարվա վաղեմությանը, այդ «անգույգ մեղքը» համաշխարհային հանրության կողմից դեռեւս չէր սրացել համապարասխան գնահատական եւ հարուցում: Ճիշտ է, արդեն կար Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը (1933 թ.), Անարոլ Ֆրանսի «Նայերի դարմարդկության դարն է» միտքը, բայց դեռեւս միջազգային հանրությունը եւ որեւէ պետություն պաշտոնապես չէին ճանաչել Նայոց եղեռնը:

Թե՛ ձեւի, թե՛ բովանդակության փեսակերից այս երկն ունի մի շարք յուրահարկություններ. համադրված են չափաժոն ու արձակը, վիպականն ու էպիկականը, պարմականն ու արդիականը, իրականն ու երեւակայականը, ողբերգականն ու հերոսականը..

Սպեղծագործությունը բաղկացած է նախերգանքից, քսաներկու գլուխներից եւ վերջերգանքից: Նախերգանքում շնչավորվում են հայոց լեռները, հողն ու ջուրը, որոնք խորհրդանշում են հայ ժողովրդի ուժն ու մեծությունը: «Նայոց վշտով» փոգորված լեռնաշխարհը լցված է հավարով, ապրելու, պայքարելու, հաղթելու, «հրաբխվելու» վճռականությամբ.

Նայասպանի ամեն մի լեռ՝

Վաղն հրաբուխ է մի անմեռ... (ՆԴ-6):

Բանաստեղծը պարբերաբար վերադառնում է կերպել ոչ միայն հայ ժողովրդի համար ողբերգական այդ ժամանակաշրջանի իրական նկարագիրը, այլեւ պարկերային բազմապիսի հայրնություններով ցայտուն, ակնառու կերպով շեշտում է ողբերգականորեն հերոսական հայ ոգու կորովը, ապրելու վճռականությունը, լավարեսությունը: Ինչպես նախերգանքում, նույնպես եւ ամբողջ պոեմում ակնառու է բանաստեղծի հավարը. «Ո՛չ, մարդը աշխարհ կգա... » (ՆԴ-17):

Նախերգանքի երկրորդ մասը «հայոց անբույժ վերք ու վշտին» ուղղված արթնացման կոչ է: Շիրազն ինքնակեղեքման հաճույքից չէ, որ սպիացած վերքը նորենոր պեղում է: Նա՛ որպես մեծ հումանիստ, փազնապում է աշխարհի համար: Զգալով դեռեւս բավականին թարմ այդ ողբերգության ցավն ու կսկիծը՝ բանաստեղծն իրեն պարբերաբար վերադառնում է զգում ահազանգելու մարդկությանը պարմության ամոթալի դասերի մասին: Իսկ պարմությունը կրկնվելու միտքն ունի, մանավանդ երբ ոճիրը չի դարապարսվել, ոճրագործը չի պարծվել ըստ արժանվույն: Այդ գիտակցությամբ էլ բանաստեղծը գրում է.

3 Ս. Մուրադյան, Գրական հանգրվաններ, Գիրք Բ, Ե., 2007, էջ 148:

Եւ թող այս գիրքս դասագիրք դառնա
Մանուկ մարդկության սեղանի վրա (ՆԴ-7):

Շիրազյան քնարին բնորոշ արեւային ջերմ գույներն ու ծաղկահանդեսն այսպէղ բացակայում են, փոխարենը բոլոր քսաներկու գլուխների վշտաշառագ հուշերը պարուրված են գիշերների ու խավարի, լուսնի ու աստղերի պաղ, մահահոյր սառնությամբ, խավարի եւ լույսի, սեւի ու սպիտակի հակադրությամբ: Բոլոր գլուխները, որոնց վերնագրերը կապված են գիշերվա խորհրդանշի հետ, ունեն արձակ նախասկիզբ, մուսք: Մեր գրականության պարմությանը, իհարկե, հայրնի են արձակի եւ չափածոյի համադրությամբ ստեղծված գործեր, բայց սա թերեւս առաջին քերթվածն է, որ ներառում է արձակի տարրեր:

Այդ առաջաբան-դիմումներում բանաստեղծը դիմառնությամբ, կոչերով, ուղերձներով ոգեկոչում է Դանթեին, դիմում է աշխարհի բազմալեզու ժողովուրդներին (նեգր, հնդիկ, ամերիկացի, թուրք, ֆրանսիացի, գերմանացի...), նրանց «մեծ ու փոքր որդիներին», մտածող մարդուն, իր մայր ժողովրդին՝ համաշխարհային հանրության ուշադրությունը հրավիրելով հայության ցավի վրա, որը նաեւ աշխարհինն է, բայց, չգիտես ինչու, աշխարհն անտարբեր է այդ ցավի հանդեպ: Բանաստեղծն ամոթի խարան է դրոշմում մարդկության ճակատին, հորդորում է ճանաչել եւ դարապարտել ցեղասպանությունը, հանդիմանում է հանցավոր լռության համար:

Նախանշական է, որ Շիրազը գանգաւորվում էր, թե դժվարանում է արձակ խոսք գրել. «Ինչ էլ գրում եմ, ստացվում է բանաստեղծություն»⁴: Այդ արձակ սկսվածքները, որոնք խիստ բանաստեղծական են, առանձնահատուկ տեղ են գրավում Շիրազի ժառանգության մեջ թե՛ որպէս շիրազյան արձակի հազվագյուտ նմուշներ, թե՛ իրենց բովանդակության հագեցվածությամբ ու նպատակայնությամբ, թե՛ պատկերային ուրույն մտածողությամբ: Նշենք հատկապէս «Առաջին գիշերերգ», «Գիշեր վշտահուշի», «Խարանքի գիշեր» գլուխների առաջաբանները:

«Նայոց դանթեականը» պոեմի ամենացայտուն գծերից մեկը, - նշում է Ս. Աղաբաբյանը պոեմի առաջաբանում, - գաղափարի եւ դրա արտահայտման ձեւերի հազվագյուտ ներդաշնակությունն է» (ՆԴ-374): Շիրազն իր ազգի խեղդված հառաչանքն էր նկարագրում իր պատկերավոր մտածողությամբ, ինքնահնար բառակազմությամբ, գեղարվեստական պատկերի նորանոր գյուտերով: Պարահական չէ, որ Շիրազը չի կարենորում այդ երկի ո՛չ ժանրը, ո՛չ չափն ու ձեւը. «Ես չեմ կադապարում իմ ողբերգատուների՝ թաղման փառափորի նմանվող արցունքների գորախմբերը: Ես երգ չեմ հեկեկում, ոչ էլ պոեմ է կշռույթավոր, վեպի առասպելագլուխներ էլ չեն սոքա, որոնցով բացվում է ամեն մի հայի սիրտը մեր առջեւ, ես չգիտեմ ի՞նչ են այս իմ հառաչանքների մթնալույս, հուշախորհրդախոր, զարհուրապետիլ անտառները...» (ՆԴ-289):

Այսպէղ համադրված են քնարականն ու վիպականը: Վիպական շունչն ու կարողությունները մինչ այդ ի հայտ էին եկել Շիրազի «Միամանթո եւ Խջեզարե», «Միրանամե», «Շղթայված մեղեդիներ», «Տիգրան Մեծի վիշտը եւ հավերժությունը» եւ այլ գործերում: Բայց «Նայոց դանթեականը» աչքի է ընկնում կառուցվածքային ձեւերի, միջոցների բազ-

4 Ն. Շիրազ, Մի փետուր իմ արծիվ կյանքից, Ե., 1984, էջ 5:

մագանությամբ՝ էպիկական հանդարտ պատում, ականապեսների անունից վկայություններ, հերոսների երկխոսություններ եւ մենախոսություններ, պատմական փաստաթղթերի, վավերագրերի հրապարակում, խոսակցություն հեղինակի եւ հերոսների միջեւ, քնարական շեղումներ ու գնահատականներ եւ այլն: Երկխոսությունների ու մենախոսությունների միջոցով առաջ է մղվում գործողությունը: Ներկայացվող իրադարձությունները բնորոշվում են թե՛ հեղինակի գնահատականներով, թե՛ մեր ազգային կամ համաշխարհային մեծությունների խոսքի կամ վերաբերմունքի միջոցով:

Բանաստեղծը փարբեր ժողովուրդների մեծերին հավաքում է մի ոգեխմբի մեջ, որը շրջում է պատմական Նայաստանով եւ ականապես դառնում մարդու ձեռքով ստեղծված իրական դժոխքին: Շիրազը գեղարվեստական պայմանականությամբ համակցում է պատմականն ու արդիականը, անցած ու ներկա դարերը, դիմում է հողագնդի ամբողջ մարդկությանը՝ ձգտելով Մեծ եղեռնի դաքսապարսման անհրաժեշտությունը դիտարկել ժամանակից դուրս՝ որպես բոլոր պետությունների, յուրաքանչյուր երկրաբնակի անձնական հարց: Գիշերերգից գիշերերգ բանաստեղծը սփռում է եղերական պարկերներ, որ ներկայացնում են հայ ժողովրդի մի մեծ հարվածի ողբերգականորեն խեղված ճակատագիրը՝ գրված մարդ-գազանի ձեռքով: Այդ ընթացքում ամբողջանում են գոհի եւ դահճի կերպարները:

Առանձնանում է կերպարների երեք խումբ. մի կողմում հայ ժողովրդի մեծություններն են, մյուս կողմում՝ համաշխարհային անմահ անուններ, երրորդ կողմում ուրվագծվում է դահճի կերպարը, որի հրեշավոր ոճրագործությունը հնարավոր եղավ աշխարհի թողտվությամբ ու լուռ համաձայնությամբ: Այսպես լից սկիզբ է առնում բանաստեղծի ընդվզումն աշխարհի մեղսագործ լուռության դեմ եւ ճշմարտության առջեւ չմեղանչելու հորդորը՝ թեկուզ հանուն իր իսկ ապահովության:

Քերթվածում միահյուսված են իրականն ու երեւակայականը: Անտեսելով փարածա-ժամանակային բոլոր սահմանափակումները՝ բանաստեղծը կողք կողքի է դնում փարբեր դարաշրջանների հայ եւ համաշխարհային մեծերի անմահ կերպարները, որոնց ընտրությունը կարարված է խիստ նպատակային կերպով. դրանք ընդհանրացված, խորհրդանշական բնույթ ունեն: Նրանք եղել են ժողովուրդների միաբլ, ոգին, խիղճը. Մաշտոցը, Խորենացին, Նարեկացին, Անդրանիկը, Կոմիտասն ու Մեծ Ղովհաննեսը՝ Այվազովսկին, եւ միաժամանակ Ա. Դանթեն, որը ոչ միայն իտալական ժողովրդի, այլեւ ամբողջ Եւրոպայի խորհրդանիշն է, ճակատագրի բազում հարվածները կրած հույն ժողովրդի՝ փրոյական ասքապարտումի երգիչ՝ Ղոմերոսը, ողբերգությունների անմրցելի հեղինակ եւ դեռեւս XVI դ. թուրքի էությունը հրաշալի գիտակցած Վ. Շեքսպիրը, հայ եւ թուրք ժողովուրդների փվածին ու խլածին քաջաստեղծ Ջ. Բայրոնը, մեծ հումանիստներ Գյոթեն, Ղայնեն, եւ իհարկե ինքը՝ բանաստեղծը՝ Փոքր Ղովհաննեսը, հանդես են գալիս՝ ստեղծելով հեքաբքբիր կերպարային համակարգ: Յուրաքանչյուր ազգի ցույց փալով հենց իր պաշտած մեծությունների դիրքորոշումը՝ Շիրազը նրանց իսկ ըմբռնումներով ընդգծում է գեղեցիկի, բարու, ճշմարտի մարդկության իդեալը: Օրինակ՝ դիմելով գերման ժողովրդին՝ բանաստեղծը գրում է. «Թող հավիտյան հնչեն գյոթենական վարդի երգերդ, թող փոքրիկ փղան մեծերիդ ձեռքով ուրիշի ոչ մի վարդ չքաղեւ այլեւս» (ՂԴ-149):

«Ղայոց դանթեականում» դեպքերն ու կերպարները ներկայանում են Շիրազին բնորոշ

քնարական հախուռն բնութագրումներով: Կերպարների շարքում քնարական բուռն փառերքով առանձնանում է հեղինակը՝ Փոքր Նովհաննեսը, որն առաջնորդում է ոգեխմբին: Յուրաքանչյուր իրադարձություն արտացոլվում է նրա հոգետր աշխարհում, ներկայացվում հեղինակի ընկալմամբ ու գնահատականներով՝ առիթ փալով քնարական գեղումների: Այսպիսով՝ Փոքր Նովհաննեսի կերպարը հանդես է գալիս թե՛ որպես առարկայական կերպար, թե՛ որպես քնարական հերոս: Այսպես քնարական շեղումները հիմնականում հեղինակային են: Քնարական շեղումների հնարանքը գերակշռող է, բայց միակը չէ: Բանաստեղծն օգտագործում է նաև հերոսների անունից խոսելու, վերհուշի միջոցով պատմությունն ընդմիջարկելու, այդպիսով՝ հերոսների հոգեբանության ինքնաբացահայտման միջոցները: Բնության նկարագրությունները եւս կարելի էր են խաղում բուն գործողությունների պատկերման մեջ: Քնարական եւ վիպական փառերի համադրման հարցում Շիրազը ելնում է թեմայի յուրահատկությունից: Ըստ էության զուր էպիկական գործեր Շիրազը չունի:

Քնարական հերոսի կերպարը (այն շար հաճախ համընկնում է բանաստեղծի անձնավորության հետ) ավելի ամբողջական փեսք է ստանում հեղինակի սրելծագործության միասնական համապատկերում⁵: Այդ փեսակերից Շիրազի քնարական հերոսը ժամանակային հսկայական ծավալումներ իր մեջ թանձրացնող խորհրդանշ-մարդն է եւ նրա մեջ խորացված մարդկայնությունը: Առաքինության հարցը սերտորեն առնչվում է մարդկային խղճին եւ գթասրտությանը: «Արշալույսների ծիրանին» ուսերին, «ողջ գարունները թագավորած» շիրազյան մարդը, աստվածորոնման ճանապարհին հաղթահարելով ցավն ու փառապանքը, հայրնաբերում է, որ Աստված նիրհում է իր հոգում: Այսինքն՝ կատարյալ մարդու մեջ է. «Ով իրեն հաղթի՝ նա կաստվածանա»⁶: Անկատար եւ կատարյալ մարդու միջեւ եղած անջրպետը հաղթահարելու ձգտումը, հզոր մի ուժով ինքն իրենից անջատվելու մղումը վեհացնում է քնարական հերոսին: Սակայն ոգու ներդաշնակության հաստատումը՝ որպես մարդկության մեծագույն երազանքի իրականացում, անհասանելի է:

Շիրազի հերոսը թշնամու համար ներում է հայցում Աստծուց, իսկ ինքը «հառաչում է», ուրեմն՝ ցավ է ապրում, փառապում է, ներողի հոգին խաղաղված, հանդարտված է լինում:

Թշնամիներին դու ներիր, Աստված,
Ես քո չափ մեծ չեմ,
Որ չհառաչեմ,
Թե ներես՝ իցիվ զղջան՝ մաքրված,
Իցիվ քեզ նման
Իրավ սրբանան (I, 187):

Ունենալով հոգու լիակատար ներդաշնակության հասնելու անհնարինության գիտակցումը՝ մարդն ապրում է այդ գեղեցիկ ու վեհ երազանքի իրականացման անհնարինության ողբերգությունը: «Գոյապայքարի ճակատագրական անխուսափելիությունը մարդուն մի դեպքում զրկում է անհատականությունից, փրորում, ձուլում է օրերի գորշ զանգվածին, մի այլ դեպքում դառնում է անվերջանալի փայտանքների աղբյուր, քանի որ զրկում է անհատին ժամանակների ծանր բեռն առողջ հավատով կրելու հնարավորությունից, ոչ էլ թույլ է

5 Է. Զրբաշյան, Գրականության փեսություն, Ե., 1972, էջ 348-349:

6 Ն. Շիրազ, Երկեր հինգ հատորով, Երևան, 1981-1986, հ. I, էջ 248:

տալիս պարմական պահի փրամաբանության մեջ համապարասխանություն որոնել սեփական էության մղումներին»⁷, - գրում է Վ. Կիրակոսյանը: Գոյության պայքարի անողոր օրենքները հետ են շրջում առաջընթացի անիվը: Նասարակական անխուսափելի կապերի եւ դրանց օտարացած անհատի՝ այդ իսկ հասարակության մեջ ապրելու անհրաժեշտությունից ծնվում է ազատության ձգտող մարդու հակասական հոգեբանությունը, որ անհատի ողբերգությունն է: «...Իմ ցավերն ուրիշ են, - կարդում ենք Շիրազի՝ քոջն ուղղված նամակներից մեկում, - սկսած անձնականից հասած մեծ ազգայինս եւ վերջացրած համամարդկային անդնդամթին մրաժմունքներով ու մանավանդ ցավերով.. բայց չգիտեմ, թե ո՞րն է ավելի ուժգին գրոհ տալիս բազմավիրավոր սրտիս վրա՝ անձնակա՞ն, թե՛ անանձնական մշտամըրմուռ փվայքանքներս, - ես երազում էի՝ մարդը մարդուն օգնության հասներ այնպես՝ ինչպես շրապ օգնության են հասնում կամ ինչպես հրշեջի կայծակնաճիչ ավտոն է սլանում իմաստուն խելացնորությամբ»⁸: Ծնվում է համաշխարհային վիշտը.

Ցածում անմեղին մեղավորն հաղթում,
Ահից պաշտվում է սաքանան արված,
Ցածում ծաղկունքն էլ իրար են խեղդում
Եթերից նայում ողբում է Ասրված (I, 247):

Նեղինակի, երբեմն նաեւ ազգային մեծերի քնարական միջամտությունները «Նայոց դանթեականը» չեն զրկում վիպական ամուր հիմքից: Այդպիսի դրվագներ կան երկի գրեթե բոլոր գլուխներում: Երբեմն տասներկուվանկանի խաղաղ պատում ապահովող երկար տողերով, երբեմն կարճ, հատուկ տողերով, օգտագործելով նաեւ անշաղկապության գեղարվեստական հնարանքը՝ Շիրազն սրելով է սրընթաց վիպական պատկերներ.

Բայց ես իսկույն կրակ դառա,
Կրակ դառա, մի քար առա,
Ջախջախեցի
Գլուխն օձի,
Գլուխն օձի
Ջախջախեցի,-
Սիրտս հովացավ հույսի մի վայրկյան,
Նույսս ծովացավ, ինչպես Նազուկան... (ՆԴ-115-116):

Էպիկականությունն առանձին թափով արտահայտված է «Մեծ մոռնջի գիշեր» գլխում (ՆԴ-303-324), որտեղ պատկերված են Անդրանիկի, Սմբարի, Թորգոմի, Քեռու, Աղբյուր Մերոբի եւ մյուս հայորդիների մղած կռիվները: Ութվանկանի կարճ տողերով հեղինակը տեսանելի է դարձնում հայ ֆիդայիների գործողությունները.

Վրա փվել.. Վրա փվին,
Գետը վրա փվեց ծովին.
Ջարկեց մթնում, շանթի նման,
Ջարկեց ոխով մեր անսահման,
Գաղտնագինված մի գունդ խուժով՝
Ջարկեց անզուսպ հայ վրեժով (ՆԴ-304):

7 Վ. Կիրակոսյան, Արեւմտահայ բանաստեղծությունը 1890-1907 թթ., Երևան, 1985, էջ 130-131:

8 Խ. Բարսեղյան, Շիրազ, Ե., 1990, էջ 204-205:

Տեսնելով այս ժողովրդի մի սրվար մասի բնաջնջումը, որին նախապես զրկել էին ինքնապաշտպանության հնարավորությունից անգամ՝ իրական դժոխքի պարունակներում շրջող ոգեխումբը համախմբվում է ընդդեմ չարիքի: Իսկ «բռնացավ» ողջախոհության ու դարապարտումի առաջ անգոր է թուրք «գամփոը»: Տասնամյակների թմբիրից արթնացած աշխարհի խիղճն ու բանականությունն ի գործ են փշրելու «շնագայլի ժանիքները»: Ժանյր հրեշին մնում է իր իսկ չարությամբ կործանվել. «Վերջին ժանիքը իր կողը խրեց եւ շնահանգավ...» (ՆԴ-137):

Ապրած ողբերգությունը չի ընկճում բանաստեղծին. համարարած մահերի անլույս գիշերներում էլ հուսացող է հայը՝ լցված ապրելու եւ իր լեզուն ու մշակույթը սերունդներին փոխանցելու վճռականությամբ: Դա ընդգծվում է հարկապես «Վերջին գիշեր» գլխում, որտեղ անապարային քամու դեմ քաջարար պայքարող հայ մայրը որդուն է ավանդում հայոց գիրը: Փոխաբերական այս պարկերը հրաշալի կերպով ընդհանրացնում է հայ մարդու հերոսականությունը, նրա մաքառման ոգին:

Գեղարվեստավավերական այս սրելծագործության մեջ առկա են ազգային էպոսի ավանդույթները: Արդեն նախերգանքում հանդիպում ենք էպոսի խորհրդանիշները՝ Թուր Կեծակին, Փոքր Միերը: Նամաշխարհային «անգույգ ոճրի» սպասվելիք նկարագրությունն անգամ չի խամրեցնում Շիրազի՝ հայ ժողովրդին բնորոշ լավատեսական ոգին.

Ելնեն ժեռ բանրից իմ Միերն ու ձին,
Որ գեթ աղ բերեն իմ հույսի հացին (ՆԴ-9):

Ընդհանրապես Շիրազը շար հաճախ անդրադառնում է հենց Փոքր Միերի կերպարին: Նավանաբար պարճառը մեր ժողովրդի անմահ հույսն ու սպասումն է, որ մարմնավորված է Փոքր Միերի կերպարում: Անվերջ հուսալ, հավաքալ եւ սպասել սուր աշխարհի կործանմանը եւ ճշմարտության, արդարության կենարար լույսին.

Ա՛խ, ե՛րբ պիտի ժայռը փշրես՝
Բերես Վանա արեւն էլ մեզ.. (II, 215):

Շիրազը Քերթվածի գործողությունները հաճախ զարգանում են՝ էպոսի առանցքային գործողությունների հեյր զուգահեռներ փանելով: Օրինակ՝ եթե խոսվում է թշնամական «յոթ ազգերի» դարավոր լծի մասին, ապա հետեւում է.

Ինչպես Միերին՝ ժայռի մեջ առան՝ սեղմեցին նրան,
Բայց ամենամեծ սեղմողը դարեր
Մելքուկի զարմն է, որ սեղմում է դեռ.. (ՆԴ-10):

Եթե խոսքը սին խոսքումներին հավաքացած ու անպաշտպան մնացած ժողովրդի մասին է, ապա կարդում ենք.

...Մնացին քույրերն այն Դավիթների,
Որ թակարդն ընկան, մնացին գերի... (ՆԴ-11):

Շիրազն այնքան է փարվել էպոսով, որ փորձել է մշակել այն: Նա իր ընկերոջը՝ Վար-

դան Շահխաթունուն գրում է. «Իմ մեջ ոլորվում է «Սասունցի Դավիթիս» ուրվականը, եւ լցվում եմ նրանով: Իմ գրական մեծ գործը դա է լինելու: Ապրում եմ դրանով ու շնչում եմ Դավթի հեպ»⁹:

Եթե Սասնա հերոսները մարմնավորում են հայ ժողովրդին, նրա իդեալները, առաքիլությունները՝ հայրենասիրությունը, քաջությունը, խաղաղասիրությունը, մեծահոգությունը, մարդասիրությունը, անշահախնդրությունը, պարզահոգությունը եւ այլն, ապա Ձենով Օհանն այդ ժողովրդի արթնացնողն է, որը որոտաձայն ոգեշնչում է Դավթին եւ Միերին: Այդ իմաստով թերեւս Շիրազի պոեզիան եւս Ձենով Օհանի որոտաձայն կանչի ուժն ունի. քնած չթողնելու, սթափեցնելու, ոգեշնչելու վիպական ուժ: Նարագապ մնալով Էպոսի ոճաբանությանը, ինչպես նաեւ Նովանի մրաժողությանը՝ Շիրազը «Նայոց դանթեականում» փալիս է Դեր-Ջորում մեռնող մի ծերունու հազիվ լսելի ճիչը.

...Վերջին շնչի մեջ ծերունի մի խեղճ դեռ լոր էր մեռնում,
Որ ուզեց գոռալ հալապի ձենով, ձենով Օհանի,
Բայց հազիվ հեգեց վերջին մի շնչով վերքն Նայասրանի.

...Նազար հազար հայ՝ Խլաթում մորթված, հազար հազար հայ,
Նազար հազար հայ՝ Կարսում անճիւրված, հազար հազար հայ,
Նազար հազար հայ՝ Բաղեշից քշված, հազար հազար հայ,
Նազար հազար հայ՝ Մուշում էլ մշված, հազար հազար հայ,
Ավան՝ Տարոնս, Սասունս հեյ վախ,
Փլվեցավ հազար փան սյունս, ավանդ... (ՆԴ-274):

Նազար թվի ժողովրդական ըմբռնումը եւ Էպոսի յուրաքանչյուր ճյուղի նախերգական հարվածների «Նազար օղորմի»-ների նմանությունը կա այս եւ հետեւյալ հարվածում: Թեեւ Շիրազը չի գործածում «օղորմի» բառը, բայց թվում է՝ փողի բնականոն եւ փրամաքանական ավարտը հենց Էպոսում հնչող «Նազար օղորմին» է.

Իսկ դուք ինչպե՛ս եք մայրեր թրապում
Նազար ու հազար, հազար ու հազար,
Նազար ու հազար մանուկներ մորթում,
Նազար ու հազար, հազար ու հազար (ՆԴ-111):

Մեռնող ծերունու արդար մոռնչը հովնանյան ձայնի թափ ու որոտին հասցնելու առաքելությամբ Շիրազը գրեց «Նայոց դանթեականը», որն Էպոսի նման լի է մեր ժողովրդի թշնամիների նկարմամբ անհուն արելությամբ, նեմեսիսյան ցասումով, վրեժխնդրությամբ.

-Մի՞թե սրտով է հայոց Ասրծու,
Որ հայ չթողին հայարմար երկրում,
Եւ դեռ անապարիժ ոսոխն է բերկրում,
Էլ հայ չմնաց երկրում հայահոծ,
Էլ հայ չմնաց հայահոծ Խութում,
Էլ հայ չմնաց Ակնում հայահոծ,
Որ հայ չմնաց հայահոծ Վանում,
Էլ հայ չթողին Սասնում հայահոծ,
...Այժմ էլ ինչպե՛ս մեղքի կոկորդից հայը չբռնի.. (ՆԴ-164):

9 Ն. Շիրազ, Նորահայր սրելծագործություններ, Եր., 2002, էջ 19-20:

Սակայն ժողովրդական բանավեպի շնչով գրված այս հառաչանքը չի կուրացնում արդարապես բանաստեղծին: Վրեժի զգացումը, չարագործին ի վերջո արժանին հապուցելու պահանջը երբեք չի վերածվում արելության հասարակ ժողովրդի հանդեպ, որն ունակ է նայելու արդարության աչքերին, եւ բանաստեղծը սրբացնում է այն խեղճ թրքուհուն, որ աչք չէր փակում արդարության առջեւ եւ հառաչում էր.

-Ախր, էրմանին դուշման չէր մեզի,
...Անեծքը թոկ է վզին մեր որդոց,
Ցեղ են մորթում, ցեղ, այն էլ գարունով,
Ելդգ, խեղդըվեն էս ծով արյունով... (ՆԴ-61):

Նապկապես նկատելի է Էպոսի արվեստի ազդեցությունը, լեզվաոճական ձեւերի, մտածողության կերպի ընդհանրությունը: Էպոսի նման «Նայոց դանթեականն» էլ հյուսված է ազատ փառաշատությամբ՝ մերթ նեղ ու սրընթաց, մերթ լայն, ծավալվող ու մեղմասահ՝ ստեղծելով վիպականի ու քնարականի հեղաքրքիր համադրություն: Արարահայրչական միջոցների ընտրության, պատկերակառուցման մեջ եւս հաճախ զգացվում է Էպոսի պարկերավորման համակարգի շունչը: Ահա Դավթի եւ Մելիքի մենամարտի ավարտը հիշեցնող մի չափազանցություն.

Երբ հայ թուրք գլխին իջավ,
Գլխի կեսը՝ ինչ-որ ճիշով՝
Ձիու աջ կողմն ընկավ կանչով,
Մյուս կեսը ձախ կողմն ընկավ,
Ձին էլ փրոջ մեղքից հանգավ (ՆԴ-307):

Նայոց սուրը նույնքան անողորմ է ժողովրդի թշնամիների հանդեպ, որքան Դավթի սուրը: Էպոսի մտածողության դրոշմը զգալի է գրեթե ամեն մի փողում: Մեջքերենք թեկուզ վերոհիշյալ հարվածին նախորդող փողերը, որտեղ գծագրվում է մեր ժողովրդի այլասիրական ոգին, նրա հանդուրժողականությունն անգամ թշնամական ժողովրդի հանդեպ, որը հիշեցնում է մենամարտից հետո Դավթի կոչը՝ ուղղված արաբ ժողովրդին.

-Քե՛զ մահ կտամ, ո՛չ քո խալխին,
Խաբված խալխդ խելքի կգա՝
Ես կքաշվի՝ գանգո վկա..
Նայոց թուրը ցեղ չի ջնջի՝
Ցեղ ջնջելը գյուրն է դահճի,-
Ճչաց հայոց ցավով լիքը՝
Ինքը՝ հայ թուր Անդրանիկը (ՆԴ-306-307):

Ինչպես Էպոսն է ավարտվում մեր հույսի դյուցազնի վերադարձի ակնկալիքով, այնպես էլ «Նայոց դանթեականն» է ավարտվում մեր հույսերի եւ ժողովրդի հավերժության անխախտ հավատով:

Հիշենք սակայն, որ «Նայոց դանթեականը» դիցաբանական պատում չէ, այլ հայ ժողովրդի ոչ հեռու անցյալի պարմությունն է, որտեղ իրական փաստերն այնքան են վարարում հոգեցունց, որ մտացածին պատկերների անհրաժեշտություն չկա, առկա նմանություն-

ները միավաճ են ապահովելու երկի գեղարվեստականությունը: Նեղինակին մնում է Սիամանթոյի նման «հայելին ըլլալ հայ արիւնին», դավաճան մարդկութեան զարհուրանքներն արտահայտող հայելին բանալ՝ բազմազան եղանակներով ու միջոցներով հնչեցնելով իր ցասումն ու ընդվզումը: Նարագաւ մնալով Էպոսի արվեստին, լեզվաոճական ձեւերին եւ մրաժողութեան կերպին՝ ողբերգականի ընկալման ազգային ավանդույթների, ինչպէս նաեւ համաշխարհային գրականութեան եւ մեծերի զուգահեռներով Շիրազն ընդգծում է մարդու եւ մարդկային, ողբերգականի ու հերոսականի իր բանաստեղծական պարկերացումները:

Շիրազը Մեծ եղեռնի հարցը միջազգայնացնելու առաջին քայլերն էր անում: Եւ այդ քայլերը համակողմանի ուսումնասիրված (մանավանդ եթե նկարի ունենանք ժամանակի խոչընդոտները) եւ գեղարվեստական մարտցման առումով մանրակրկիտ մրաժված էին: Եւ առհասարակ ժամանակին քաջություն եւ համարձակություն էր անհրաժեշտ արժարժելու համար մի նյութ, որը պէտքական մակարդակով ամեն կերպ կոծկվում էր, թաղվում մոռացության խորշերում:

Իհարկէ, «Նայոց դանթեականը» գեղարվեստականութեան տեսակետից անթերի չէ: Նկարվում է որոշակի ձգձգվածություն, որը դժվարընթեռնելի է դարձնում այն: Կրկնվող ու վերակրկնվող միանգամայն իրական ու պարմական հոգեցունց պարկերները հոգեպէս ջլաւում են: Մեկ շնչով անհնարին է կարդալ քերթվածը. անհրաժեշտ են դադարներ՝ ուշքի գալու, փոքր-ինչ հոգեկան հավասարակշռություն գտնելու համար: Սովորաբար ոչ բոլոր իրադարձություններն են նկարագրվում, շատ հաճախ դրանց մասին ակնարկվում է մեկ-երկու բառով: Պարկերման այս եղանակի շնորհիվ սահմանափակ ծավալի մեջ տրվում է հարուստ բովանդակություն: Շիրազը ձգտում է ասել ամեն ինչ՝ ողբերգութեան պարճառները, իրագործման մեխանիզմները, ընթացքը, հետեւանքները, փորձում է արթնացնել աշխարհի խիղճը, կոտրել անտարբերությունը, դաւապարտում է, հորդորում: Այս ամենը, իհարկէ, հոգեբանորեն հասկանալի է, բայց ծանրացնում է պոեմը, ծավալվում չափից ավելի: Սա անկասկած թերություն է: Խնդիրն այստեղ տաղանդի մեծութեան ու փոքրութեան մեջ չէ: Սա ողբերգություն վերապրածի բնականոն ինքնաժայթքում է. արնածոր վերքի մասին խոսել, պարմել, գնահատականներ տալ անհնարին էր: Տարիներով կուտակված հակասական զգացումների առաջին ինքնաժայթքմանը բնորոշ ամեն ինչ պարմելու, ոչինչ բաց չթողնելու, խուլ ու մունջ աշխարհի խիղճը, ինչպէս նաեւ ժողովրդի ինքնապաշտպանական բնագոյն զարթնեցնելու փորձ է սա: Իսկ համաշխարհային գործեր այդ թեմայով հավանաբար դեռ պիտի գրվեն, քանի որ նոր է գալու այն վերախմաստավորելու ժամանակը: Ապրած ողբերգությունը պէտք է որ օգնի բացահայտելու մարդկային հոգու, վշտի նորանոր խորխորատներ. մեկ եզակի իրողութեան մեջ աշխարհը տեսնելու, ոգու, ուժի, արիության, վեհացումի ու վերհառնումի գեղարվեստական մարմնացումներ դեռ կլինեն: Քանի որ ժամանակ է պէտք ողբերգականի չափից ավելի հորդացումից հանդարտվելու եւ գեղարվեստական թանձրացումների համար, իսկ Շիրազի ժամանակն աշխարհին վիշտը պարմելու, տեղեկացնելու, քնից զարթնեցնելու ժամանակն էր, եւ նա հորդեց, ինքն իր շուրջը լճացավ, ծովացավ՝ փորձելով ներկայացնել իրական գեհենն իր ամբողջ սարսափներով:

«Նայոց դանթեականի» նյութը քաղելով ոչ հեռու անցյալի ազգային ողբերգությունից՝ Շիրազը բարձրացնում է խիստ արդիական եւ համամարդկային հարցեր: Նամենայնդեպս

այն արդիական կինչի այնքան ժամանակ, քանի դեռ աշխարհում փոթորկվում են պապերազմն ու ցեղասպանությունը, քանի դեռ մարդու ապրելու իրավունքն ստորադասվում է հզոր տերությունների քաղաքական եւ տնտեսական շահերին: Պապմական արդարության հաստատումը բանաստեղծի համար առաջին հերթին խղճի, ազնվության, բարոյականության չափանիշ է, հետո միայն՝ կորուսյալ հայրենիքը վերագտնելու գաղափար: Այն միտված է ապահովելու մարդկային հիշողության շարունակականությունը, ազգային ողբերգությունը ճանաչել տալու ազգին եւ աշխարհին, նահապակների ճիշտը լսելի դարձնելու կազմակերպիչներին, իրագործողներին, դատապարտելու ոճրածին լուրջությունը, թողտվությունը: Բանաստեղծը մարգարեաբար ահագանգում է մարդկանց՝ դաս քաղելու պապությունից:

Ողբերգականի շիրագյան ըմբռնումներում գերակայում են բարոյական արժեքների անկման, աստվածային բարության, արարումի, մարդկային խղճի, նվիրումի, գեղեցիկի, վեհի բնականոն ընթացքի խեղման գաղափարները: Այս առումով շիրագյան աշխարհընկալումը մոտ է Արեւելքի փիլիսոփայությանը, ի տարբերություն Արեւմուտքի, որտեղ առաջ է մղվում մարդու միայնությունը, անհատի ողբերգությունը:

Պապականորեն ձեւավորված աշխարհընկալման հոգեբանական եւ գաղափարական հենքը, ինչպես նաեւ հայրենիքի նկատմամբ պաշտամունքի հասնող սերը՝ տոգորված հայրենի հեռուների կարոտի կանչով, տառապանքի եւ կորուստների դժոխային ուրվաշշուկներով ու արնածովերով, ուրվագծում են ողբերգականի շիրագյան ըմբռնումները: